
DOSSIER

Mediació i circulació cultural
a la Monarquia Hispànica:
bisbes entre Espanya i Itàlia (segles XVI-XVII)

Mediació i circulació cultural a la Monarquia Hispànica: bisbes entre Espanya i Itàlia (segles XVI-XVII)

Ida Mauro

Universitat de Barcelona
idamauro@ub.edu
<https://orcid.org/0000-0001-8389-7236>

Ignasi Fernández Terricabras

Universitat Autònoma de Barcelona
Ignasi.Fernandez@uab.cat
<https://orcid.org/0000-0001-5870-2425>

Resum

Presentació dels articles aplegats en aquest dossier monogràfic, dedicat a l'estudi d'alguns bisbes que van exercir diversos càrrecs eclesiàstics a la península Ibèrica i a Itàlia als segles XVI i XVII. S'emmarquen en l'estudi dels anomenats «mediadors» i del rol que van jugar en la Monarquia Hispànica. La seva publicació permet reflexionar sobre la circulació d'elits eclesiàstiques i de devocions entre els diferents regnes de la Monarquia, així com sobre el seu significat polític.

Paraules clau: mediadors; circulació cultural; devocions; Monarquia Hispànica; segle XVI; segle XVII

Resumen. *Mediación y circulación cultural en la Monarquía Hispánica: obispos entre España e Italia (siglos XVI-XVII)*

Presentación de los artículos reunidos en este dossier monográfico, dedicado al estudio de algunos obispos que ejercieron diversos cargos eclesiásticos en la península ibérica y en Italia durante los siglos XVI y XVII. Se enmarcan en el estudio de los llamados «mediadores» y del rol que jugaron en la Monarquía Hispánica. Su publicación permite reflexionar sobre la circulación de élites eclesiásticas y de devociones entre los diferentes reinos de la Monarquía, así como sobre su significado político.

Palabras clave: mediadores; circulación cultural; devociones; Monarquía Hispánica; siglo XVI; siglo XVII

Abstract. *Mediation and cultural circulation in the Hispanic Monarchy: bishops between Spain and Italy (16th-17th centuries)*

Presentation of the articles collected in this monographic dossier, dedicated to the study of some bishops who held various ecclesiastical positions in the Iberian Peninsula and in Italy during the 16th and 17th centuries. We frame them in the study of the so-called «mediators» and the role they played in the Hispanic Monarchy. Its publication allows us to reflect on the circulation of

ecclesiastical elites and devotions between the different kingdoms of the Monarchy, as well as on its political significance.

Keywords: mediators; cultural circulation; devotions; Hispanic Monarchy; 16th century; 17th century

1

Del començament de segle XXI ençà, un dels temes més recurrents de la Història Moderna és el de l'estructura d'aquest vast conglomerat de territoris a escala planetària que coneixem com Monarquia Hispànica, ja sigui pensant en una «monarquia composta» (Koenigsberger, 1978; Elliott, 1992) o en un «estat policèntric» (Cardim *et alii*, 2012).¹

Entre els mecanismes d'articulació, s'ha insistit molt en el rol que juguen els «mediadors»: aquelles persones o famílies que, per les seves trajectòries biogràfiques, pels seus càrrecs o per la seva influència social i cultural constituïen també, en certa manera, un element de cimentació de la Monarquia. Si intentem classificar la multitud d'estudis que desenvolupen les figures dels mediadors (de molt variada condició: biogràfics, prosopogràfics, locals, regionals, de curta o llarga durada, etc.), sembla que, ara per ara, podem distingir dues categories de mediadors o «agents» que no són recíprocament excloents.

En primer lloc, aquells que articulen la relació entre el rei i els seus organismes de govern cortesans (especialment els consells de la polisínòdia) i els diferents territoris, o viceversa.² Parlem de personatges que o bé representen el poder de la Cort al territori (els virreis en primer lloc),³ o bé estan arrelats als poders locals, o bé barregen totes dues condicions (sovint, per exemple, els jutges dels tribunals reials).

El paper que jugaven a la Cort clergues de diferents procedències ja ha estat assenyalat en molts estudis, des dels *religiosi a Corte* de Flavio Rurale (1998) fins al *clergé de Cour* de Benoist Pierre (2013), passant pels incessants seminaris i publicacions de l'IULCE (per exemple: Martínez Millán, Rivero Rodríguez, Versteegen, 2012): predicadors cortesans (Negredo del Cerro, 2006), confessors del rei o dels seus familiars, membres de les capelles reials (García García, Carreras Ares, 2001), eclesiàstics amb plaça als consells de la polisínòdia, teòlegs convocats a les més diverses juntes...

1. Atès que aquestes ratlles només volen ser una presentació als articles que segueixen, la bibliografia es redueix a alguns textos essencials, sense esmentar tots els autors que mereixerien sortir-hi.
2. Penseu, per exemple, en el recent desenvolupament dels treballs sobre els «ambaixadors» procuradors urbans o regnícoles a la Cort, d'Álvarez Ossorio, 2000; Bernabé, 2007 i Mazín, 2007 a Gaudín, 2017; Fuertes, 2020 i Mauro, 2016; només per citar-ne alguns, entre dues generacions d'estudis.
3. Sobre la Monarquia Hispànica com una monarquia virregnal, vegeu Cantú, 2008; Rivero, 2011; Palos, Cardim, 2012.

Però hi ha un segon tipus de mediadors: aquells homes que han constituït un personal imprescindible per a la gestió de la Monarquia, amb el desenvolupament de càrrecs de més o menys importància en diferents regnes, i que, per tant, han esdevingut agents de la circulació d'idees, textos, imatges i pràctiques que poden haver contribuït a donar un substrat comú als diversos territoris dels Àustries (Bautista y Lugo, 2018). Parlem de representants del poder reial a les ciutats (amb noms diversos a cada regne), militars,⁴ jutges, però també d'impressors (González-Sánchez, 2007), de banquers que presten a la Corona (Yun Casalilla, 2009), etc. Mediadors de tota mena que actuen, per dir-ho així, més a nivell horitzontal (entre els diferents regnes) que vertical (en la relació rei-regne).

Sovint s'oblida que els clergues també van actuar, i molt, com a mediadors horitzontals: personatges com els inquisidors o els bisbes, designats per la Corona, autoritats eclesiàstiques presents en les corts reials i virregnals (Cocozza, 2015a, 2015b), membres d'ordes religiosos que eren traslladats de convent o de província (Rubial García, 2012; Palomo, 2016; Busquets Alemany, 2020), capellans reials, etc. La seva actuació allà on eren destinats depassava l'àmbit estrictament eclesiàstic.

Els estudiosos han assenyalat, això sí, particularitats en la situació dels mediadors eclesiàstics que no es donen en el cas dels agents laics. D'una banda, no hem d'oblidar que, des dels inicis de la Monarquia Hispànica, el catolicisme i la seva defensa constitueixen una base confessional que, als ulls de la Corona, ha de vertebrar regnes tan diversos de la que ha de ser la Monarquia Catòlica per antonomàsia. D'altra banda, però, els clergues catòlics han de gestionar, de manera més o menys reeixida segons els casos, una doble fidelitat (Martínez Millán *et alii*, 2014), en la mesura que formen part d'una estructura jeràrquica que depèn de la Santa Seu. I encara, a vegades, una triple fidelitat, si són membres d'ordes religiosos (Giannini, 2013). O, finalment, una múltiple fidelitat, perquè no descuren els seus interessos familiars o locals.

Molts d'aquests eclesiàstics, o són bisbes, o arriben a ser-ho. Com és notori, excepte al Regne de Nàpols i al Ducat de Milà, on el rei només presentava els titulars d'un reduït nombre de diòcesis (Spedicato, 1996; Nestola, 2011), a la resta dels seus regnes els monarques proposaven al papa les persones que havien de ser nomenades al capdavant de les diòcesis.⁵ Coneixem bé els criteris de designació gràcies principalment als incansables treballs de Maximiliano Barrio Gozalo (2014) i José Pedro Paiva (2006) sobre els regnes ibèrics i a l'estudi de Fabrizio D'Avenia (2015) per al Regne de Sicília.⁶ Podem dir, doncs, que ja tenim força definits els trets generals del seu rol com a mitjancers «verticals», tot

4. No només els militars en actiu. Elisa Novi Chavarria (2020) ha posat recentment en relleu el rol dels hospitals i les confraries per soldats ferits o invàlids com a instrument d'integració entre els regnes; vegeu les reflexions de Bazzano, 2021.
5. El lector podrà trobar en les primeres pàgines de l'article de Valeria Cocozza en aquest dossier més referències concretes al conjunt del Patronat episcopal de la Corona.
6. En el cas d'Amèrica cal tenir en compte Castañeda, Marchena, 1992. No s'han explorat les possibles comparacions amb la tria de bisbes pels reis de França, que tan bé ha estudiat Bergin, 1996 i 2004.

i que ens faltarien encara molts estudis per a precisar-lo en termes territorials i cronològics més concrets. Per exemple, la defensa aferrissada que moltes vegades fan els bisbes de la jurisdicció eclesiàstica en contra dels tribunals del rei no encaixa en una interpretació massa unidireccional de la seva situació política.

Però, al mateix temps, l'episcopat de la Monarquia Hispànica constitueix una elit amb poder eclesiàstic designada pel rei que, arran de la seva carrera eclesiàsticopolítica, ha circulat i/o circularà per diferents territoris. Els bisbes, doncs, estan en condicions d'actuar com a mediadors horitzontals, tot i que, en termes molt majoritaris, sembla que els bisbes dels segles XVI i XVII es mouen en circuits de nomenament poc permeables, gairebé sempre dins dels mateixos territoris.

2

A la cruïlla entre la història política, la història religiosa i la història cultural, en aquest dossier volem presentar la trajectòria d'alguns bisbes que van fer carrera a Espanya i a Itàlia i que van jugar aquest rol de mediació. Són bisbes que, en general, ocupen seus en regnes diferents d'aquells on van néixer i protagonitzen exemples de trajectòries mediterrànies en cinc territoris diferents.⁷

El text de Valeria Coccozza presenta el marc de la mobilitat, geogràfica i social, a la qual es refereixen els articles successius, i destaca les ocasions de promoció ofertes per l'ocupació de les seus de patronat reial. En primer lloc, mostra la mobilitat dels bisbes regis entre diòcesis napolitanes i catalanes. En segon lloc, analitza el cas del napolità —d'avantpassats albanesos— Benet de Tocco, successivament abat de Montserrat i bisbe de Vic, Lleida i Girona entre 1564 i 1585.

Al bell mig de la Mediterrània, la diòcesi de Malta formava part del patronat reial de la Monarquia Hispànica, ja que era sufragània de la de Palerm. Allà trobem, entre 1578 i 1614, el bisbe català Tomàs Gargallo, fins ara molt poc conegut, biografat per Sílvia Canalda en un article que mostra com la mobilitat dels eclesiàstics és a la vegada mobilitat de cultes; en aquest cas, el de la Mare de Déu de Montserrat, a la qual el collbatoní Gargallo dedicà les capelles que fundà a Roma, La Valletta i Birgù —Vittoriosa.

Fabrizio D'Avenia ressegueix les carreres i actuacions contrareformistes de Luis de Torres, arquebisbe de Monreale entre 1588 i 1609, la família del qual combinà durant generacions canongies a Màlaga i prebendes a Sicília, i de Juan de Orozco y Covarrubias, nascut a Toledo, amb poderosos vincles familiars a la Cort, però també amb la *taca* d'un origen convers que aconseguirà eludir per ser nomenat bisbe d'Agrigento el 1594 i poder retornar després com a bisbe de Guadix, a partir de 1605. L'article planteja la possibilitat que els descendents de jueus ibèrics utilitzessin els càrrecs eclesiàstics a Itàlia com un instrument per eludir les prohibicions dels seus regnes d'origen. Així construïen —o reconstruïen— reputacions familiars malmeses i, al mateix temps, desenvolupaven actives polítiques contrareformistes, potser per fer encara més palès el seu fervor catòlic.

7. S'afegeixen, doncs, a recents estudis sobre la mobilitat episcopal com, per exemple, Nestola, 2012; Suárez Golán, 2019.

Aquest peculiar suport familiar, que no passa per estratègies matrimonials sinó per la capacitat de fer-se mediadors entre la monarquia, la població local i la Santa Seu, s'observa també en el cas dels germans Lanfranchi, analitzat per Ida Mauro, juntament amb els perfils d'altres religiosos que van tenir accés a les seus de patronat reial al Regne de Nàpols durant i després de la revolta de 1647-1648. Els religiosos teatins Andrea i Vincenzo Lanfranchi jugaren hàbilment les seves cartes en els càrrecs ocupats a Madrid per arribar a governar diferents diòcesis del Regne de Nàpols. Però, de manera més general, l'estudi posa en relleu l'existència de famílies napolitanes no nobles que van saber aprofitar el seu rol de mitjanceres amb la Corona en aquells temps convulsos per promocionar-se a través de l'accés a l'episcopat.

Tanca aquest peculiar periple per la Mediterrània el mercedari aragonès Bernardo de Cariñena, últim arquebisbe espanyol de Càller (1699-1722). Sara Careda el presenta com la figura que, mitjançant la difusió del culte a la Verge de la Mercè, manté viu el profund lligam del Regne de Sardenya amb la Corona d'Aragó, fins i tot després de la transferència de la sobirania sobre l'illa, primer a l'Imperi i després als Savoia.

Els textos que componen aquest dossier no són el resultat d'un seminari o d'una taula rodona, tampoc procedeixen dels treballs impulsats per un mateix equip d'investigació, sinó que representen el resultat d'un treball no gaire comú per la naturalitat i generositat amb què aquests investigadors s'han anat llegint, escoltant i comentant entre ells durant els darrers set anys, mentre des d'àrees de coneixement i contextos geogràfics diferents analitzaven les figures d'una elit eclesiàstica de la Monarquia.

L'específica línia d'investigació de cada autor ha resultat doncs enriquida per les aportacions dels altres, a partir de les primeres vegades que van coincidir, com al seminari per a joves investigadors *Attraverso la historia* celebrat a Roma el 2014, en el qual es van trobar a la sessió «La Chiesa dei viceré», coordinada per la professora Elisa Novi Chavarría.

Elisa Novi va ser sens dubte l'amalgama d'aquests interessos de recerca, presentats l'any successiu en un dossier de la revista *Dimensioni e Problemi della Ricerca Storica*, que va oferir una visió articulada —i no limitada només als bisbes— dels eclesiàstics al servei de la Monarquia Hispànica, com a grup «transnacional» capaç de realitzar una important acció política i cultural (Novi Chavarría, 2015). La mateixa Elisa Novi va donar continuïtat al primer dossier amb una segona proposta d'anàlisi dedicada als *Religiosi nelle milizie del Re* (Novi Chavarría, 2018). Caracteritza aquestes aproximacions, al costat de les quals cal destacar també els treballs de Paola Nestola, sobre els bisbes de la província de Terra d'Otranto (Nestola, 2011), i de Giuseppe Mrozeck, dedicats a l'arquebisbe de Nàpols, cardenal Ascanio Filomarino (Mrozeck, 2017), l'emergència del rol polític d'aquests homes d'església i l'impuls a una successiva prolongació de la mirada des de les connexions espanyoles-italianes a Portugal i Amèrica (Valladares, 2019).

S'ha anat delineant, de fet, una definició dels rols dels eclesiàstics en la comunicació de missatges polítics, per saber fer-se mediadors entre contextos

diversos, en els quals saben difondre devocions i discursos comuns, sobretot en moments de tensions i revoltes locals (Mrozeck, 2019; Bautista y Lugo, 2021). Són recerques que s'afegeixen i completen els treballs sobre els bisbes posttridentins en determinats territoris, des dels treballs inicials de Mario Rosa sobre el Regne de Nàpols, així com sobre la política d'atribució de les seves de patronat reial (Spedicato, 1996; Barrio Gozalo, 2004; Fernández Terricabras, 2013).

Al costat d'aquestes tendències, s'hi ha afegit, des del camp de la història de l'art i de la història cultural, la reflexió sobre el mecenatge artístic impulsat pels representants de les elits eclesiàstiques, com a tasca que acompanyava l'aplicació dels preceptes tridentins en l'atenció que paraven al decòrum dels llocs de culte. Aquests estudis s'han centrat expressament en les figures dels bisbes i observen com des de la segona meitat del segle XVI van interactuar —no sempre pacíficament— amb els canonges de la catedral per promoure les obres de decoració i restauració de les seves seves. Sobre aquests aspectes val la pena recordar l'obra de Gerard Labrot (1999), que, a partir de les visites *ad limina* conservades a l'Arxiu Apostòlic Vaticà, va analitzar el treball dut a terme pels bisbes a fi d'observar i recuperar l'estat material en què es trobaven les catedrals del Regne de Nàpols. En la mateixa línia, trobem les recerques recollides per Julien Lugand (2014) en el volum resultant de dues jornades d'estudis organitzades per la Universitat de Girona i la Casa de Velázquez l'any 2011. Aquest tall comparatiu va ser contemplat també pel seminari més recent, *Obispos y promoción artística en las catedrales del mundo hispánico*, organitzat a la Universidad de Jaén en 2019 per Felipe Serrano Estrella, del qual actualment s'estan editant les actes.

Els cinc articles d'aquest dossier ens donen una imatge de l'horitzó d'expectatives que s'obria als eclesiàstics que construïen les seves carreres gràcies a les oportunitats de promoció que ofería el patronat reial. Més que parlar d'un pacífic escenari de difusió d'una cultura comuna pels indrets de la Mediterrània occidental, al servei de la Monarquia i de l'Església de la Contrareforma, el dossier s'endinsa en l'estreta relació entre circulació cultural i mediació, i mostra com la primera no seria mai possible i eficaç sense una atenta tasca de diàleg amb les corporacions presents a cada diòcesi. Al mateix temps, l'autor i les autores del dossier mostren que el foment per part dels bisbes d'activitats culturals i de devocions és una manera de crear cultes compartits per diferents regnes i d'afirmar la figura d'aquests eclesiàstics mediadors —i de les seves famílies o dels seus ordes religiosos— dins del context específic de les seues on van deixar la seva memòria.

Bibliografia

- ÁLVAREZ OSSORIO-ALVARIÑO, A. (2000). «Ceremonial de palacio y constitución de monarquía: las embajadas de las provincias en la corte de Carlos II». *Annali di Storia Moderna e Contemporanea*, VI, 227-358.
- ANDRETTA, E.; VALERI, E.; VISCEGLIA, M. A.; VOLPINI, P. (2015) (eds.). *Tramiti. Figure e strumenti della mediazione culturale nella prima età moderna*. Roma: Viella.
- BARRIO GOZALO, M. (2004). *El Real Patronato y los obispos españoles del Antiguo Régimen (1556-1834)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

- BAUTISTA Y LUGO, G. (2018). «Sirviendo en la paz y en la guerra con mucha fidelidad. Trayectorias de mediación en los mundos ibéricos, 1554-1656». *Meditaranea. Ricerche Storiche*, XV, 44, 427-454.
- (2021). *Integrar un reino. La ciudad de México en la monarquía de España. 1621-1628*. Ciutat de Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Históricas.
- BAZZANO, N. (2021). «Assistenza e *nationes* nella Monarchia asburgica: il «laboratorio italiano» in un libro recente», *Mediterranea-ricerche storiche*, XVIII, 51, 235-242.
- BERGIN, J. (1996). *The Making of the French Episcopate, 1589-1661*. New Haven-Londres: Yale University Press.
- (2004). *Crown, Church and Episcopate under Louis XIV*. New Haven-Londres: Yale University Press.
- BERNABÉ GIL, D. (2007). *El municipio en la corte de los Austrias. Síndicos y embajadas de la ciudad de Orihuela en el siglo xvii*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- BORROMEO, A. (2007). «The Crown and the Church in Spanish Italy in the Reigns of Philip II and Philip III». A: T. DANDELET, J. A. MARINO (eds.). *Spain in Italy. Politics, Society, and Religion (1500-1700)*. Brill: Leiden-Boston, 517-554. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154292.i-606.68>
- BUSQUETS ALEMANY, A. (2020). «Entre dos mundos: los misioneros como embajadores entre Filipinas y China durante la Edad Moderna». A: T. MANTECÓN MOVELLÁN, M. TORRES ARCE, S. TRUCHUELO GARCÍA (eds.). *Dimensiones del conflicto: resistencia, violencia y policía en el mundo urbano*. Santander: Universidad de Cantabria, 367-385.
- CANTÚ, F. (2008) (ed.). *Las cortes virreinales de la Monarquía española. América e Italia*. Roma: Viella.
- CARDIM, P.; HERZOG, T.; RUIZ IBÁÑEZ, J. J.; SABATINI, G. (2012). *Polycentric Monarchies: how did Early Modern Spain and Portugal Achieve and Maintain a Global Hegemony?* Brighton; Portland, Or: Sussex Academic Press.
- CARDIM, P.; PALOS, J.-L. (2012) (dirs.). *El mundo de los virreyes en las monarquías de España y Portugal*. Madrid: Iberoamericana.
- CASTAÑEDA DELGADO, P.; MARCHENA FERNÁNDEZ, J. (1992). *La jerarquía de la Iglesia en Indias. El episcopado americano: 1500-1850*. Madrid: Fundación Mapfre.
- COCOZZA, V. (2015a). «Dai vertici degli ordini al regio patronato. il caso di Paolo Bisnetti de Lago e la diocesi di Trivento (1606-1621)». *Mediterranea. Ricerche storiche*, XII, 35, 483-500.
- (2015b). «*Hombres de pecho y intelligenza en negocio de estado: trame di potere per la nomina del cappellano maggiore di Napoli nell'età spagnola*», *Dimensioni e Problemi della Ricerca Storica*, 2-2015, 145-165.
- D'AVENIA, F. (2015). *La Chiesa del re. Monarchia e Papato nella Sicilia spagnola (secc. xvi-xvii)*. Roma: Carocci.
- ELLIOTT, J. H. (1992). «A Europe of composite monarchies». *Past and Present*, 137, 48-71. <https://doi.org/10.1093/past/137.1.48>
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (2013). «Des créatures de Votre Majesté. Choix et contrôle des évêques par Philippe II dans les Couronnes de Castille et d'Aragon (1556-1598)». A: P. ARABEYRE, B. BASDEVANT-GAUDEMET. *Les clercs et les princes. Doctrines et pratiques de l'autorité ecclésiastique à l'époque moderne*. París: École des Chartes, 105-118. <https://doi.org/10.4000/books.enc.370>
- FUERTE, M. (2020). «Dos reinos en la corte de los Habsburgo. Síndicos y embajadores de Valencia y Cerdeña (siglo xvii)». Tesi doctoral. Università degli Studi di Cagliari-Università de València.

- GARCÍA GARCÍA, B.; CARRERAS ARES, J. J. (2001). *La capilla real de los Austrias. Música y ritual de corte en la Europa moderna*. Madrid: Fundación Carlos de Amberes.
- GAUDIN, G. (2017). «Un acercamiento a las figuras de agentes de negocios y procuradores de Indias en la Corte». *Nuevo Mundo Mundos Nuevos*. Revista online. <https://doi.org/10.4000/nuevomundo.71390>
- GIANNINI, M. C. (2003). *L'oro e la tiara. La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560-1620)*. Bolonya: Il Mulino.
- (2013) (ed.). *Papacy, Religious Orders and International Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Roma: Viella.
- GONZÁLEZ-SÁNCHEZ, C. A. (2007). *Homo viator, homo scribens. Cultura gráfica, información y gobierno en la expansión atlántica (siglos xv-xvii)*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- KOENIGSBERGER, H. (1978). «Monarchies and parliaments in early modern Europe. *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale*». *Theorie and Society*, 5-2, 191-217. <https://doi.org/10.1007/BF01702161>
- LABROT, G. (1999). *Sisyphes Chrétiens: la longue patience des eveques batisseurs du royaume de Naples. 1590-1760*. Seyssel: Champ Vallon.
- LUGAND, J. (2014) (ed.). *Circulation artistiques dans la Couronne d'Aragon: le rôle des chapitres cathédraux (xvie-xviie siècles)*. Perpinya: Presses Universitaires de Perpignan. <https://doi.org/10.4000/books.pupvd.7921>
- MARTÍNEZ MILLÁN, J.; RIVERO RODRÍGUEZ, M.; VERSTEEGEN, G. (2012) (coords.). *La Corte en Europa: política y religión (siglos xvi-xviii)*, Madrid: Editorial Polifemo – IULCE (Universidad Autónoma de Madrid).
- MARTÍNEZ MILLÁN, J.; RIVERO RODRÍGUEZ, M.; ALONSO DE LA HIGUERA, G.; TRÁPAGA MONCHET, K.; REVILLA CANORA, J. (2014) (eds.). *La doble lealtad: entre el servicio al Rey y la obligación a la Iglesia*. Dossier de *Librosdelacorte.es*, Número extraordinari 1.
- MAURO, I. (2016). «“Cavaliero di belle lettere e di gentilissimi costumi ornato”. El perfil cultural de los embajadores napolitanos en Madrid (siglos xvi y xvii)». A: CARRÍO-INVERNIZZI, D. (dir.). *Embajadores culturales. Transferencias y lealtades de la diplomacia española de la Edad Moderna*. Madrid: UNED, 367-395.
- MAZÍN, Ó. (2007). *Gestores de la Real Justicia: procuradores y agentes de las catedrales hispanas nuevas en la corte de Madrid*. Ciutat de Mèxic: El Colegio de México. Centro de Estudios Históricos.
- MROZEK ELISZEZYNSKI, G. (2017). *Ascanio Filomarino. Nobiltà, Chiesa e potere nell'Italia del Seicento*. Roma: Viella.
- (2019) (coord.). *Bendecir la revuelta*. Dossier de *Librosdelacorte.es*, 18.
- NEGREDO DEL CERRO, F. (2006). *Los predicadores de Felipe IV: corte, intrigas y religión en la España del Siglo de Oro*. Madrid: Actas.
- (2010) (ed.). *Estudios sobre la Iglesia en la Monarquía Hispánica*. Dossier de *Tiempos modernos*. *Revista electrónica de Historia Moderna*, 20.
- NESTOLA, P. (2011). «Una provincia del Reino de Nápoles con fuerte concentración regalista: Tierra de Otranto y el entramado de la geografía de regio patronato entre los siglos xvi y xvii». *Cuadernos de Historia Moderna*, 36, 17-40. https://doi.org/10.5209/rev_CHMO.2011.v36.1
- (2012). «Incorporati tra i confini della Monarchia cattolica: vescovi portoghesi, spagnoli e italiani nel Viceregno di Napoli durante l'unione dinastica». *Revista de Historia das Ideas*, 33, 101-164. https://doi.org/10.14195/2183-8925_33_7

- NOVI CHAVARRIA, E. (2015) (ed.). *Ecclesiastici al servizio del Re tra Italia e Spagna (secc. XVI-XVII)*. Dossier de *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2-2015.
- (2018) (ed.). *Religiosi nelle milizie del Re: Italia e Spagna (secoli XVI-XIX)*. Dossier de *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1-228.
- (2020). *Accogliere e curare. Ospedali e culture delle nazioni nella Monarchia ispanica (secc. XVI-XVII)*. Roma: Viella.
- PAIVA, J. P. (2006). *Os bispos de Portugal e do império (1495-1777)*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra. <https://doi.org/10.14195/978-989-26-1304-8>
- PALOMO, F. (2016). «Procurators, religious orders and cultural circulation in the Early Modern Portuguese Empire: printed works, images (and relics) from Japan in António Cardim's journey to Rome (1644-1646)», *e-journal of Portuguese History (e-JPH)*, 14-2.
- PIERRE, B. (2013). *La Monarchie ecclésiastique. Le clergé de cour en France à l'époque moderne*. Paris: Seyssel.
- RIVERO RODRÍGUEZ, M. (2011) (ed.). *La edad de oro de los virreyes. El virreinato en la Monarquía Hispánica durante los siglos XVI y XVII*. Madrid: Akal.
- RUBIAL GARCÍA, A. (2012). «Religiosos viajeros en el mundo hispánico en la época de los Austrias (el caso de Nueva España)». *Historia Mexicana*, 61-3, 813-848.
- RURALE, F. (1998) (ed.). *I religiosi a corte: teologia, politica e diplomazia in antico regime*. Florència: Bulzoni.
- SPEDICATO, M. (1996). *Il mercato della mitra. Episcopato regio e privilegio dell'alternativa nel Regno di Napoli in età moderna*. Bari: Cacucci.
- SUÁREZ GOLÁN, F. (2019). «Carreras y figuras episcopales a uno y otro lado del Atlántico en la Monarquía Hispánica en la Edad Moderna». A: R. LÓPEZ VELA (ed.). *Ciudades, gentes e intercambios en la Monarquía Hispánica en la Edad Moderna*. Santander: Universidad de Cantabria.
- TURTAS, R. (2012). «Patronato regio e presentazione dei vescovi per le diocesi sarde verso la fine del dominio spagnolo (1680-1704)». *Archivio Storico Giuridico Sardo di Sassari*, 17, 1-24.
- VALLADARES, R. (2019) (ed.). *La iglesia en Palacio. Los eclesiásticos en las cortes hispánicas (siglos XVI-XVII)*. Roma: Viella.
- VISCEGLIA, M. A. (2013) (ed.). *Papato e política internazionale nella prima età moderna*. Roma: Viella.
- YUN CASALILLA, B. (2009) (ed.). *Las redes del Imperio: élites sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714*. Madrid-Sevilla: Marcial Pons-Universidad Pablo de Olavide.

